



Γιατί ένα τέτοιο Συμπόσιο WHY SUCH A SYMPOSIUM olympias.uoi.gr/32635 & [doi:heal.uoi.12442](https://doi.org/10.12442/heal.uoi.12442)
Ο δρόμος ως το Συμπόσιο TOWARDS THE SYMPOSIUM olympias.uoi.gr/32632 & [doi:heal.uoi.12439](https://doi.org/10.12439/heal.uoi.12439)
Πρόγραμμα PROGPA olympias.uoi.gr/32633 & [doi:heal.uoi.12440](https://doi.org/10.12440/heal.uoi.12440)
Ομιλίες ORAL PRESENTATIONS (121 βίντεο/videos) <https://www.youtube.com/@1-706/videos>
ΠΡΑΚΤΙΚΑ PROCEEDINGS olympias.uoi.gr/32634 & [doi:heal.uoi.12441](https://doi.org/10.12441/heal.uoi.12441)
Απολογισμός: Ήμουν κι εγώ εκεί! REPORT: I WAS THERE! olympias.uoi.gr/33342 & [doi:heal.uoi.13058](https://doi.org/10.13058/heal.uoi.13058)
Παρόν άρθρο THIS PAPER olympias.uoi.gr/33231 & [doi:heal.uoi.12986](https://doi.org/10.12986/heal.uoi.12986). **EN Summary** follows

Ευθανασία και Βυζάντιο ¹

Δημήτριος Μιχ. Καρδαμάκης ²

Τμήμα Ιατρικής Πανεπιστημίου Πατρών

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η καταγραφή των απόψεων των Βυζαντινών στο θέμα της “Ευθανασίας”, στηριζόμενοι σε διαθέσιμες στο συγγραφέα βιβλιογραφικές πηγές, από τη μελέτη των οποίων προκύπτει ότι οι κύριοι λόγοι που η ευθανασία έτυχε μιας συγκεκριμένης αποδοχής στο Βυζάντιο είναι: (α) Το θεολογικό υπόβαθρο της βυζαντινής κοινωνίας, στο οποίο κυριαρχεί η ευαγγελική και πατερική άποψη ότι ο άνθρωπος είναι όν «κατ’ εικόνα» και «καθ’ ομοίωσιν», και ο ίδιος ο Χριστός, μαζί με το «αγάπα τον πλησίον σου ως σεαυτόν», τόνισε και την ανάγκη φροντίδας των νοσούντων με επισκέψεις και προσευχή. Οι Αλεξανδρινοί θεολόγοι του 3ου αιώνα και οι Έλληνες Πατέρες του 4ου αιώνα, με το να αποδεχθούν την κλασική ιατρική σαν απόδειξη της φιλανθρωπίας του Θεού και της αγαθότητας των έργων Του, ώθησαν την Εκκλησία και την Πολιτεία να ιδρύσουν Νοσοκομεία όπου οι κληρικοί συμμετείχαν στη λειτουργία τους. (β) Η ιατρική στο Βυζάντιο στηριζόταν στο έργο του Ιπποκράτη και του Γαληνού και η άσκησή της ήταν έργο κοσμικών, λαϊκών, ιατρών. Σπουδαίοι ιατροί στους Βυζαντινούς χρόνους, όπως οι Ορειβάσιος, Αέτιος Αμιδηνός, και Παύλος Αιγινίτης, στα έργα τους τονίζουν την Ιπποκράτειο Ιατρική, ακολουθώντας αφενός το «Και να μου το ζητήσουν, φάρμακο θανατηφόρο σε κανέναν δεν θα δώσω, κι ούτε θα βγει από μένα μια τέτοια συμβουλή» τού *Όρκου* και αφετέρου το «Και να μην επεμβαίνουμε στις περιπτώσεις που οι άρρωστοι έχουν πια τελείως νικηθεί από την αρρώστια τους, με πλήρη συνείδηση πως η Ιατρική δεν έχει τη δύναμη να κάνει το παν» τού *Περί Τέχνης*. (γ) Ο τρίτος και ίσως ο πιο ισχυρός λόγος ήταν οι κανόνες δεοντολογίας που είχαν θεσπισθεί νομικά και που επέβαλαν συγκεκριμένη συμπεριφορά στις σχέσεις του ιατρού με τον ασθενή. Στον

¹ 30-4-2017 13:00-14:30 Συνεδρία *K3 Ιστορία 2500 χρόνων*. **Ομιλία** 1η: [YouTube=kLONE1HupOg](https://www.youtube.com/watch?v=kLONE1HupOg) 11:59.

Άρθρο: υποβολή 30-8-2022· αποδοχή 1-9-2022· κρίση από ομότεχνους (peer review): όχι. Αν οι **σύνδεσμοι** στην κορυφή αυτής της σελίδας δεν λειτουργούν: > ΠΡΑΚΤΙΚΑ: σελίδα 21: υποσημείωση 6.

Πώς να **αναφέρετε** αυτό το άρθρο: Καρδαμάκης Δ. «Ευθανασία και Βυζάντιο». Στο: *«Πότε Πρέπει να Πεθαίνουμε; (ΠΠΠ). Πρακτικά 1ου Διεπιστημονικού Συμποσίου, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 28-30 Απριλίου 2017. ISBN 978-960-233-288-7»*. Εκδόσεις Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, αποθετήριο Ολυμπιάς. 7 Απριλίου 2024. Άρθρο K31: σς 14. https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/han_dle/123456789/33231 & [http://dx.doi.org/10.26268/heal.uoi.12986](https://dx.doi.org/10.26268/heal.uoi.12986).

² Γεννήθηκε το 1956 στη Χρυσανγή Χανίων Κρήτης. Σπούδασε Ιατρική στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και ειδικεύθηκε στην ακτινοθεραπευτική ογκολογία στην Αγγλία. Εκλέχθηκε μέλος ΔΕΠ στο Ιατρικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Πατρών το 1991, και το 2009 τακτικός Καθηγητής. Την περίοδο 2014 – 2021 υπηρέτησε ως Κοσμήτορας της Σχολής Επιστημών Υγείας του Πανεπιστημίου Πατρών. Έχει δημοσιεύσει ικανό αριθμό εργασιών σχετικών με την ακτινοθεραπεία, τα οικονομικά της υγείας και την ιστορία της ογκολογίας, ενώ έχει συμμετάσχει σε μεγάλο αριθμό συνεδρίων στην Ελλάδα και στο εξωτερικό σαν ομιλητής ή πρόεδρος. Είναι Πρόεδρος της Ελληνικής Εταιρείας Γηριατρικής Ογκολογίας και της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Ιστορίας της Ογκολογίας, έχει διατελέσει Πρόεδρος της Εταιρείας Ακτινοθεραπευτικής Ογκολογίας και της Επαγγελματικής Ένωσης Ακτινοθεραπευτών Ογκολόγων. Συμμετέχει ως εμπειρογνώμων σε επιτροπές του Κεντρικού Συμβουλίου Υγείας. kardim@upatras.gr.

«Ιουστινιάνειο Κώδικα», στον «Πανδέκτη» και στα «Βασιλικά», υπάρχει πληθώρα διατάξεων που καθόριζαν σαφώς και αυστηρώς την ποινική ευθύνη των ιατρών όταν επιτελούσαν πράξεις εξ απειρίας, αμελείας, δόλου, βίας ή συνεργίας, με εξαίρεση ανίατα νοσήματα ή τραυματισμό στρατιώτη κατά τη μάχη. Και, τέλος, (δ) η από την εποχή της Πρωτοχριστιανικής Εκκλησίας *Ευχή εις Ψυχορραγούντα*, με την οποία διευκολύνεται να πεθάνει ο εγκαταλειμμένος άρρωστος που "δεν του βγαίνει η ψυχή". Αυτός ο συνδυασμός ιπποκράτειας ιατρικής και αρχών χριστιανικής ηθικής χαρακτηρίζει την ασκούμενη ιατρική στο Βυζάντιο που επιβάλλει στους γιατρούς να θεραπεύουν και να μη συντομεύουν τη ζωή των ασθενών που δεν βρίσκονται σε τελικό στάδιο και επιτρέπει την αποχή των γιατρών από περαιτέρω ιατρική βοήθεια σε οριστικά νικημένους από τη νόσο αρρώστους, αλλά δεν εμποδίζει επ' ουδενί την ανθρώπινη υποστήριξη και συμπαράσταση προς τον ανιάτως πάσχοντα.

Λέξεις-κλειδιά: *ευθανασία στο Βυζάντιο, Ιπποκράτης Όρκος, Ιπποκράτης Περί Τέχνης, εγκατάλειψη ανίατα πάσχοντος, Ευχή εις Ψυχορραγούντα, Ιουστινιάνειος Κώδικας, Ποινικός Κώδικας, καλός θάνατος, ευ-θάνατος, ώριμος θάνατος, κακός θάνατος, δυσ-θάνατος, πρόωρος θάνατος, μεθώριμος θάνατος, μετάωρος θάνατος, αθανασία, ευθανασία, δυσθανασία, προθανασία, αντιπροθανασία, μεταθανασία, αντιμεταθανασία, μεταθανάτια μακροζωία, πότε πρέπει να πεθαίνουμε, ΠΠΠ, πότε οφείλομε να πεθαίνουμε, ΠΟΠ, πώς πρέπει να πεθαίνουμε, ΠώΠΠ, γιατί πρέπει να πεθαίνουμε, ΓΠΠ.*

Euthanasia in Byzantium³

Dimitrios M. Kardamakis⁴

Department of Medicine, University of Patras, Greece

Summary

The purpose of this paper is to record the views of the Byzantines on euthanasia (good death), relying on bibliographical sources available to us, from the study of which it emerges that the main reasons that euthanasia received a certain acceptance in Byzantium are: (a) The theological background of Byzantine society, dominated by the evangelical and patristic view that man is "in the image" and "in the likeness", and Christ himself, along with "love your neighbor as yourself", He also emphasized the need to care for the sick with visits and prayer. The Alexandrian theologians of the 3rd century and the Greek Fathers of the 4th century, by accepting classical medicine as evidence of God's charity and the goodness of His works, encouraged the Church and the State to establish hospitals where the clergy participated in their operation. (b) Medicine in Byzantium was based on the work of Hippocrates and Galen and its practice was the work of secular, not clergy, doctors. Great physicians in Byzantine times, such as Orivasios, Aetios Amidinos, and Pavlos Aeginitis, in their works emphasize Hippocratic Medicine, following on the one hand "Neither will I administer a poison to anybody when asked to do so, nor will I suggest such a

³ 30-4-2017 13:00-14:30 Session K3 2500 years of History. **Speech 1:** [YouTube=kLONE1HupOg](https://www.youtube.com/watch?v=kLONE1HupOg) 11:59. **Paper:** submitted: 30 Aug 2022; accepted 1 Sep 2022; no peer reviewed. If the **links** at the top of the first page do not work: > Top of the 1st page: PROCEEDINGS: page 22: footnote 10.

Cite this article: Kardamakis D. «Euthanasia in Byzantium». In: «When Should We Die? (WnSWD). Proceedings of the 1st Interdisciplinary Symposium. University of Ioannina, Greece, April 28-30, 2017. ISBN 978-960-233-288-7». University of Ioannina Publications, Olympias repository. April 7, 2024. Paper K31: ps 14. <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/33231> & <http://dx.doi.org/10.26268/heal.uoi.12986>.

⁴ Born in 1956 in Chrysavgi, Chania, Crete. Studied Medicine at the University of Athens and specialized in radiation oncology in England. Serving at the Medical Department of the University of Patras since 1991 (as a full Professor since 2019). In the period 2014 – 2021 Dean of the School of Health Sciences of the University of Patras. Published a sufficient number of works related to radiation therapy, health economics and the history of oncology, and participated in a large number of conferences in Greece and abroad as a speaker or chairman. President of the Hellenic Society of Geriatric Oncology and the European Society for the History of Oncology, ex-President of the Society of Radiation Oncology and the Professional Association of Radiation Oncologists. Participates as an expert in committees of the Central Health Council. kardim@upatras.gr.

course” of the Oath and on the other hand “And not to intervene in cases where the sick have already been completely defeated by their illness, fully aware that Medicine does not have the power to do everything” of the *Περί Τέχνης* (The Art or The Science of Medicine). (c) The third and perhaps the most powerful reason was the moral rules that were legally established and that imposed certain behavior in the relations of the doctor with the patient. In the "Justinian Code", the "Pandektis" and the "Vasilica", there are numerous provisions that clearly and strictly defined the criminal liability of doctors when they performed acts due to inexperience, negligence, malice, violence, or cooperation, except for incurable diseases (abandonment) or wounding a soldier in battle (heroic death for faith and country, good death,

Keywords: *euthanasia in Byzantium, Hippocratic Oath, Hippocratic The Art or Science of Medicine, abandonment of terminally ill patients, Church's prayer on deathbed, Justinian Code, Penal Code, wish for the terminally ill, good death, mature death, bad death, premature death, postmature death, immortality, euthanasia, efitanassía, dysthanassía, prothanassía, antiprothanassía, metathanassía, antimetathanassía, posthumous longevity, when should we die, WSWD, when must we die, WMWD, how should we die, HSWD.*

Εισαγωγή

Η χρονολογικά ακριβής προέλευση του όρου "ευθανασία" (αγγλική γλώσσα euthanasia, γαλλική euthanasie) είναι εν πολλοίς άγνωστη και η λεπτομερής καταγραφή των πηγών που αναφέρονται στον euthanasia). And, finally, (d) from the era of the Ancient Church, the Prayer on Deathbed, the Wish for the terminally ill, which facilitates the death of the abandoned sick person whose "soul does not come out". This combination of Hippocratic medicine and principles of Christian morality characterizes the practice of medicine in Byzantium which mandates doctors to cure and never shorten the life of patients who are not terminally ill while allows them to refrain from further medical assistance to the terminally ill, but in no way prevents human support and sympathy for the sufferer. όρο διαφεύγει των σκοπών της παρούσης εργασίας. Η λέξη ανιχνεύεται πρώτη φορά τον 3^ο π.Χ. αιώνα αλλά η απουσία προγενέστερων μαρτυριών δεν σημαίνει ότι η λέξη δεν χρησιμοποιούταν (Γαλανάκης, 2005). Κατά το Μεσαίωνα, ο όρος χρησιμοποιήθηκε από τον Ρογήρο Βάκωνα (Roger Bacon, 1214/1220-1292), στην προσπάθειά του να περιγράψει την «προσπάθεια ανακούφισης ενός ατόμου που πεθαίνει με επώδυνο τρόπο (απαλός και ανώδυνος θάνατος)» (Hackett, 2005· Σπυρόπουλος και Καρναχωρίτη, 2020). Στο *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας* του Γ. Μπαμπινιώτη (2019) ο όρος ερμηνεύεται ως «1. ο όσο το δυνατόν καλύτερος, ευκολότερος και πιο ανώδυνος θάνατος, και 2. η πρόκληση ανώδυνου θανάτου ή επίσπευση αυτού προκειμένου να συντομευθεί η αγωνία ετοιμοθανάτου ή πάσχοντος από ανίατη ασθένεια».

«Στη χριστιανική Γραμματεία δεν απαντάται η λέξη “ευθανασία”» (Αγγέλη, 2018). Όμως, το νόημα “ευθανασία” απαντάται «κάθε φορά που τελούμε οποιαδήποτε ακολουθία» (Ιερόθεος, 2017): «η Εκκλησία μας συνεχώς προσεύχεται για να είναι των πιστών "Χριστιανά τα τέλη, ανώδυνα, ανεπαίσχυντα, ειρηνικά". Αυτά που οι Χριστιανοί ονομάζουμε "Χριστιανά τέλη", [...] για τους αρχαίους Έλληνες είχαν πάρει την ονομασία ευθανασία» (Χριστόδουλος, 2002)· «η Ορθόδοξη Εκκλησία πιστεύει στην ευθανασία υπό τη γνήσια έννοιά της» (Στυλιανίδου, 2014). Αλλά και η λέξη απαντάται, και μάλιστα στον τίτλο βιβλίου του Διδασκάλου τού Γένους Αρχιεπισκόπου Ευγενίου Βούλγαρη (*Διατριβή περί Ευθανασίας – και όχι περί Δυσθανασίας, ούτε περί Αθανασίας –*, 1804), σύγχρονου της πρώτης έκδοσης τού *Πηδαλίου* (1801· Αγγέλη, 2018, σελ. 12· και η δεύτερη έκδοσή τους, 1846 και 1841 αντίστοιχα, συμπίπτει· ενώ η 3^η και τελευταία τής *Διατριβής* (2005) απέχει μια δωδεκαετία από την 11^η του *Πηδαλίου*, 1993).

«Είναι πασίγνωστη η αρνητική στάση ολόκληρης της εκκλησιαστικής παραδόσεως απέναντι στην ευθανασία» (Κεσελόπουλος, 2003). Ωστόσο, ο Ευγένιος Βούλγαρης, 200 χρόνια νωρίτερα έγραφε: «ο μόνος καρπός που στέργω ν' απολαύσω [...] όταν έρθει το πεπρωμένο, που περιμένο γαλήνια κι ατάραχα, [είναι] να ΚΑΛΟΠΕΘΑΝΩ (ΕΥΘΑΝΑΤΗΣΩ)», «Ούτε να ΚΑΚΟΠΕΘΑΙΝΕΙ (ΔΥΣΘΑΝΑΤΑ) ο άνθρωπος, ούτε πάλι να ΠΕΘΑΙΝΕΙ ΠΡΙΝ ΤΗΝ ΩΡΑ ΤΟΥ (ΠΡΟΘΑΝΑΤΑ), αλλά να ΚΑΛΟΠΕΘΑΙΝΕΙ (ΕΥΘΑΝΑΤΑ)» (τα κεφαλαία είναι τού Βούλγαρη). «Η διατριβή του βέβαια

φέρει και τον υπότιτλο “Περί της περί τον θάνατον καρτερίας”, επισημαίνοντας ο ίδιος ότι δεν θέλει τον άνθρωπο να “προθανάτα” ή να “δυσθανάτα” [μεταθανάτα], αλλά να “ευθανάτα”» (Ζορμπάς, 2018).

«Στην ιστορία, το εκκρεμές της ευθανασίας ταλαντώνεται μεταξύ των δύο άκρων» (Γερουλάνος, 2016). Ο Δημολιάτης (2018) αντιστοίχισε τα άκρα αυτά στα του Βούλγαρη ‘προθανασία’ (θάνατος πριν την ώρα του) και ‘μεταθανασία’ (θάνατος μετά την ώρα του), διείδε ότι ο Ιπποκράτης με τον *Όρκο* (αντιπροθανασία) και το *Περί Τέχνης* (αντιμεταθανασία) περιόριζε το εύρος της ταλάντωσης γύρω από την άριστη μεσότητα (ευθανασία, θάνατος στην ώρα του) την οποία ο Άγιος Συμεών ο Θεοδόχος επέπρωτο να απολαύσει: “ΝΥΝ απολύεις τον δούλον σου Δέσποτα” (Λουκ 2.29-30). Στο ερώτημα «Γιατί η Εκκλησία δεν μπορεί να μην προμαχεί υπέρ της Ευθανασίας;» απαντά «Διότι δεν είναι δυνατόν να προμαχεί υπέρ της δυσθανασίας [με οποιαδήποτε μορφή της, προθανασία τε και μεταθανασία]. Ούτε υπέρ της αθανασίας μπορεί (καθότι Είς ο αθάνατος).» Κατ’ αυτόν (εικόνες 1, 2, 5), η διδασκαλία του Ιπποκράτη (460-377) συνίσταται σε δύο αρνήσεις: Ούτε πριν (*Όρκος*), Ούτε μετά (*Περί Τέχνης*), ενώ 400 χρόνια αργότερα η διδασκαλία του Αγίου Συμεών σε μία κατάφαση: ΝΥΝ: χθες ήταν νωρίς, αύριο θα είναι αργά. Το εκκρεμές του θανάτου (και όχι της ευθανασίας) ταλαντώνεται μεταξύ δύο δυσθανασιών (προθανασίας και μεταθανασίας), περί την άριστη ευθανασία, με εύρος ταλάντωσης όσο μικρότερο τόσο καλύτερα για τον θνητό.

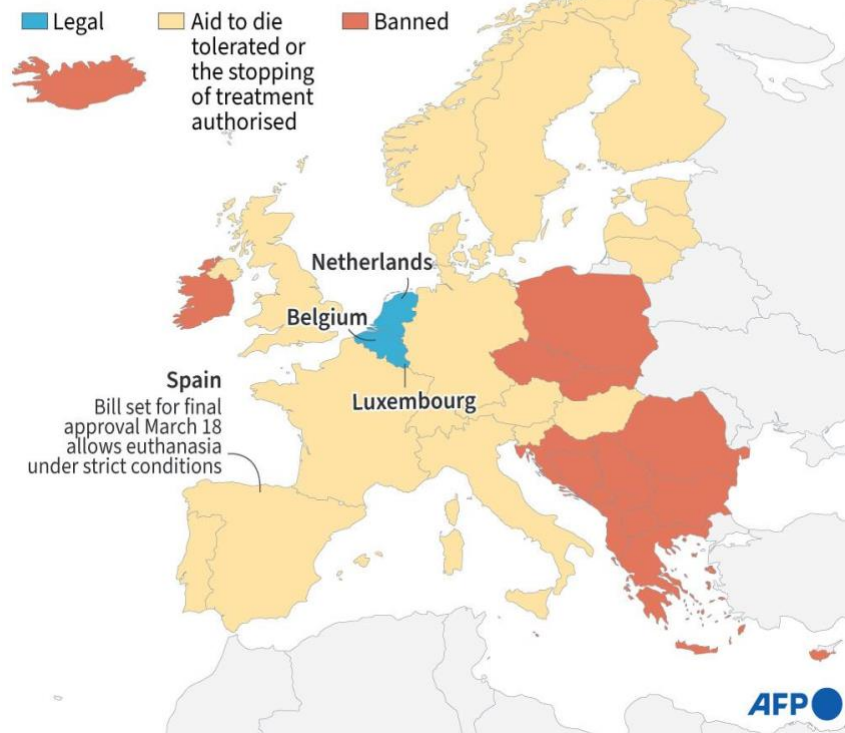
Ισχύουσα Ελληνική Νομοθεσία

«Όλο και περισσότερες χώρες αποδέχονται διαδοχικά, ακολουθώντας τις “καινοτόμες” κατευθυντήριες γραμμές που χάραξε η “πρωτοπόρος” Ολλανδία, κάθε δυνατή μορφή ευθανασίας» (Συγκούνης, 2014) ή «τουλάχιστον μερικές μορφές» της (Μαθιουδάκης, 2006+). Ωστόσο, στην κείμενη Ελληνική Νομοθεσία, δεν ανευρίσκεται διάταξη του Συντάγματος ή τυπικού νόμου η οποία να ρυθμίζει ρητά το επιτρεπτό ή μη της ευθανασίας (Εικόνα 1). Επιχειρήματα υπέρ ή κατά της ύπαρξης δικαιώματος του ασθενούς στο θάνατο και της συναφούς με την ικανοποίηση αυτού ιατρική πρακτική μπορούν να προκύψουν από τα άρθρα 2 παρ. 1 και 5 παρ. 1, 2 του Συντάγματος («Προστασία της ζωής και ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας»). Ακόμα, αναγωγή μπορεί να γίνει στις διατάξεις των αρ. 299-307 του Ποινικού Κώδικα (ΠΚ) («Εγκλήματα κατά της ζωής»), ιδίως στο άρθρο 300 («Ανθρωποκτονία με συναίνεση»), το οποίο ορίζει ότι «Όποιος αποφάσισε και εκτέλεσε ανθρωποκτονία ύστερα από σπουδαία και επίμονη απαίτηση του θύματος και από οίκτο γι’ αυτόν που έπασχε από ανίατη ασθένεια τιμωρείται με φυλάκιση» (Μαργαρίτης, 2000). Από τη διάταξη αυτή συνάγεται ότι η ευθανασία είναι μία αξιόποινη πράξη που όμως τιμωρείται ως πλημμέλημα και όχι ως κακούργημα, με την ποινική μεταχείριση του δράστη να είναι ελαφρύτερη σε σύγκριση με άλλης υπόστασης ανθρωποκτονίες.

Ιδιαίτερα τονίζεται ότι «Για καμιά περίπτωση ευθανασίας δεν υπάρχει γενικός κανόνας απαλλαγής από την ποινική ευθύνη και επομένως, κάθε συγκεκριμένη περίπτωση πρέπει αναποφεύκτως να υποβάλλεται σε δικαστικό έλεγχο προκειμένου να κριθεί α) αν ο θάνατος ήταν αποτέλεσμα ευθανασίας (ενεργητικής ή παθητικής) ή κοινής ανθρωποκτονίας από πρόθεση ή από αμέλεια, ή ανθρωποκτονίας από οίκτο (που προϋποθέτει σπουδαία και επίμονη απαίτηση – όχι απλή συναίνεση – του ανιάτως πάσχοντος), ή συμμετοχής σε αυτοκτονία, β) αν συντρέχει στο πρόσωπο του δράστη ο λόγος αποκλεισμού του αδίκου, ή γ) αν συντρέχει λόγος αποκλεισμού του καταλογισμού (ή κάποια ελαφρυντική περίπτωση)» (Βελλής, 2002)

Βασίζόμενοι στη Ελληνική Νομοθεσία, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η κάθε πιθανή περίπτωση ευθανασίας πρέπει να υποβάλλεται σε ενδελεχή δικαστικό έλεγχο προκειμένου να αποδειχθεί ότι ο θάνατος ήταν αποτέλεσμα ενεργητικής ή παθητικής ευθανασίας, ή ανθρωποκτονίας από πρόθεση ή αμέλεια ή οίκτο, ή αν συντρέχουν για τον δράστη ελαφρυντικές περιστάσεις.

Euthanasia in Europe



Εικόνα 1. Χάρτης του Νομικού καθεστώτος για την Ευθανασία στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (AFP, 2021). **Legal** = νόμιμη. **Aid to die ... authorized** = βοήθεια να πεθάνεις ανεκτή ή διακοπή θεραπείας εγκεκριμένη. **Banned** = απαγορευμένη. **Spain** = Ισπανία: Νομοσχέδιο που κατατέθηκε για τελική έγκριση στις 18 Μαρτίου [2021] επιτρέπει την ευθανασία υπό αυστηρές προϋποθέσεις.

Το θέμα «καλός θάνατος» (ευθανασία) στη Βυζαντινή Κοινωνία

Στην παρούσα εργασία, παρουσιάζουμε τους κύριους λόγους που κατά τη γνώμη μας καθόρισαν τη στάση των Βυζαντινών στο θέμα της ευθανασίας.

1. Το θεολογικό υπόβαθρο της Βυζαντινής Κοινωνίας

Το Βυζάντιο είχε ενστερνισθεί την χριστιανική πίστη και φιλανθρωπία, ασκώντας ιδιαίτερη μέριμνα για τους νοσούντες και αναξιπαθόντες (Μαθιουδάκης, 2006). Απέδιδαν ιδιαίτερη σημασία στα κείμενα της Εκκλησίας που ανέφεραν ότι ο άνθρωπος είναι όν πλασμένο «κατ' εικόνα» και «καθ' ομοίωσιν» με τον Δημιουργό του, και επίσης αντιμετώπιζαν τις ανίατες ασθένειες με την παράκληση «Χριστιανά τα τέλη της ζωής ημών, ανώδυνα, ανεπαίσχυντα, ειρηνικά και καλήν απολογίαν την επί τού φοβερού βήματος του Χριστού αιτησώμεθα», που ψάλομε «κάθε φορά που τελούμε οποιαδήποτε ακολουθία» (Ιερόθεος, 2017), και που οι αρχαίοι Έλληνες ονόμαζαν ευθανασία (Χριστόδουλος, 2002).

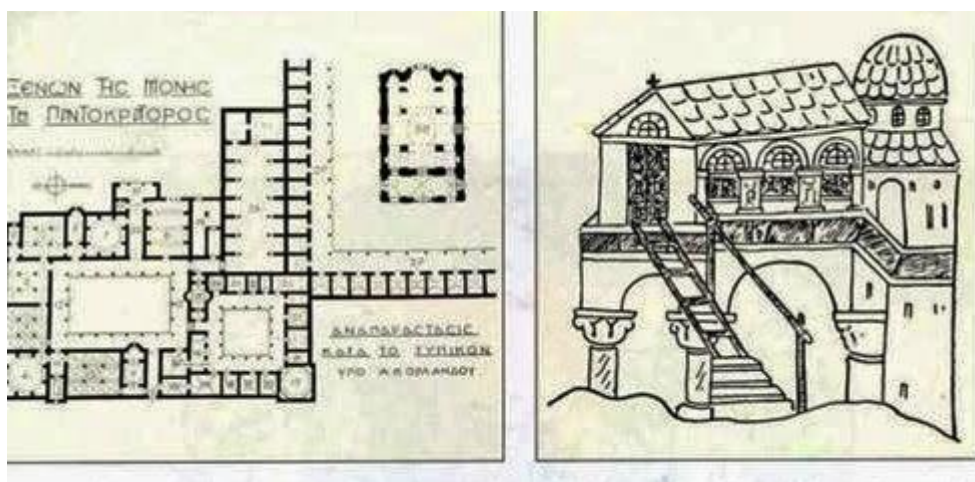
Αυτή η θεώρηση για την ασθένεια, στηριζόταν και σε έργα. Είναι σε όλους γνωστά τα Νοσοκομεία του Βυζαντίου, που θεωρούνται η πρόδρομη μορφή νοσηλείας που αργότερα αναπτύχθηκε στη Δύση. Διέθεταν Κανονισμούς Λειτουργίας και όλες οι διαγνωστικές και θεραπευτικές διαδικασίες που εφαρμόζονταν στηρίζονταν όχι μόνο στις ιατρικές γνώσεις της εποχής, αλλά και στην αγάπη προς τον πλησίον και στο σεβασμό του ανθρώπινου προσώπου. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στο φιλανθρωπικό και κοινωνικό έργο του Μεγάλου Βασιλείου (330-379, Εικόνα 2). Με τα λόγια τού ιστορικού F. I. Uspenskij

(1845-1928), «Το νοσοκομείο του Παντοκράτορος είναι το συγκινητικότερο ίσως παράδειγμα, που μας άφησε η ιστορία, για τις ανθρωπιστικές αντιλήψεις της Βυζαντινής κοινωνίας» (Αρτέμη, 2017).



Εικόνα 2. Ο Άγιος Βασίλειος δια χειρός Φωτίου Κόντογλου (1-1-1949). (Χουζούρη, 2014).

Επίσης, εξίσου σημαντικό για την μετέπειτα ιστορία και πολιτισμό της Ευρώπης είναι ότι το Βυζάντιο λειτούργησε ως «Κιβωτός» διαφύλαξης του αρχαίου ελληνικού πνεύματος (Καραμπερόπουλος, 2004), ιδιαίτερα κατά τον 9^ο αιώνα επί Πατριάρχου Φωτίου, με την διάσωση όλης σχεδόν της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας. Ειδικότερα, όσον αφορά την Ιατρική, το Βυζάντιο βασίστηκε ιδιαίτερα στις γνώσεις και στις έρευνες των αρχαίων ελλήνων ιατρών (Ιπποκράτη, Γαληνού κ.ά.) τις οποίες διέσωσε, διέδωσε, συχνότατα χρησιμοποίησε και πολλές φορές τελειοποίησε, ώστε να καταστεί δυνατόν αργότερα, μέσω των Αράβων, να διοχετευθούν στη Δύση. Αυτή η ιδιαίτερη "προστασία" που έδειξε το Βυζάντιο στην αρχαία ελληνική ιατρική, είχε σαν αποτέλεσμα στην απέραντη και πολυφυλετική Βυζαντινή Αυτοκρατορία οι ελληνικής καταγωγής ιατροί να διακριθούν ιδιαίτερα.



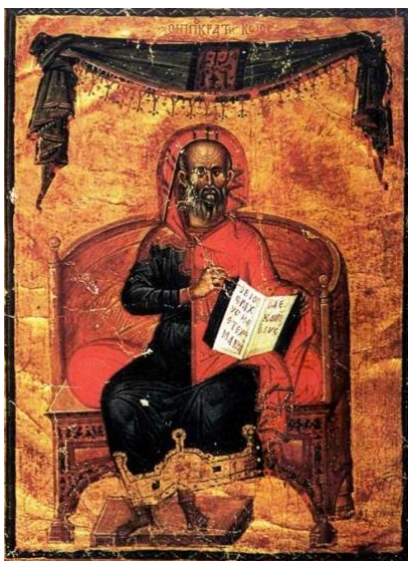
Εικόνα 3. Κάτοψη (αριστερά) και αναπαράσταση (δεξιά) του Ξενώνα της Μονής του Παντοκράτορος, Κωνσταντινούπολη. (Μουτζάλη, 2001)

Ευαγή Ιδρύματα και νοσοκομεία, οι λεγόμενοι ξενώνας, εμφανίζονται παντού στην Βυζαντινή επικράτεια. Εκτός από την «Βασιλειάδα», ονομαστοί ήταν οι Ξενώνας του Σαμμών, του Ρωμανού του Λεκαπηνού, και ιδιαίτερος του Παντοκράτορας. Αυτός ο τελευταίος, θεωρείται με τα σημερινά δεδομένα, το τελειότερο Νοσοκομείο του Μεσαίωνα. Διέθετε 80 κλίνες, με τμήματα ειδικοτήτων (παθολογικό, χειρουργικό, γυναικολογικό, οφθαλμολογικό) και στελεχωνόταν από περίπου 40 ιατρούς, συγκροτημένους σε σώμα και με διάταξη παρόμοια με την σημερινή: Διευθυντής –ονομαζόμενος πριμκύριος–, επιμελητές, βοηθοί. Ο ξενώνας διέθετε φαρμακείο, εξωτερικά ιατρεία και βιβλιοθήκη (Εικόνα 3).

2. Η βυζαντινή ιατρική στηρίχθηκε στις αρχές του Ιπποκράτη και του Γαληνού

Είναι παγκόσμια αποδεκτό ότι το κείμενο του Ιπποκράτειου *Όρκου* είναι πρότυπο κανονισμού ιατρικής δεοντολογίας και κώδικα βιοηθικής, παρά τους προβληματισμούς που εκφράζονται κατά καιρούς για την εφαρμογή του στη σύγχρονη άσκηση της ιατρικής (McEvoy, 2015). Η φράση «Ου δώσω δε ουδέ φάρμακον ουδενί αιτηθείς θανάσιμον, ουδέ υφηγήσομαι ξυμβουλίην τοιήνδε» (Και να μου το ζητήσουν, φάρμακο θανατηφόρο σε κανέναν δεν θα δώσω, κι ούτε θα βγει από μένα μια τέτοια συμβουλή) αποτελεί την καλύτερη απόδειξη για τη μη εφαρμογή ενεργητικής προθανασίας. Αξίζει να αναφερθούν στο σημείο αυτό καταγεγραμμένα γεγονότα παθητικής αντιμεταθανασίας σε αυτοκράτορες, πάσχοντες από ανίατα νοσήματα, που εγκαταλείφθηκαν από τους θεράποντες ιατρούς τους, όταν οι τελευταίοι διαπίστωσαν ότι εφαρμογή των ιατρικών γνώσεων δεν προσέφερε καμία βοήθεια και ότι τα μόνα απαραίτητα στο στάδιο της ανίατης νόσου τους ήταν η φιλανθρωπία και η συμπόνοια κατά Ιησού Χριστό. Σε μελέτη τους *Abandonment of terminally ill patients in the Byzantine era: An ancient tradition?* (Εγκατάλειψη ασθενών στο τελικό στάδιο τη βυζαντινή εποχή: Αρχαία παράδοση;) οι Lascaratos et al. (1999) αναφέρουν τις νόσους των Αυτοκρατόρων Ιουστινιανού του Μεγάλου, Αλεξίου Α΄ του Κομνηνού, και Ανδρόνικου Γ΄ του Παλαιολόγου και τις ενέργειες των ιατρών τους. Αυτή η κατά πρώτον ανεξήγητη εφαρμοσθείσα πρακτική, δηλ. η εγκατάλειψη ακόμα και αυτοκρατόρων, «ευθυγραμμίζεται [...] με τη νοοτροπία και τις απόψεις της Ιπποκρατικής Ιατρικής, όπως συνοψίζεται στη χαρακτηριστική φράση: “και το μη εγχειρέειν τοίσι κεκρατημένοισιν υπό των νοσημάτων, ειδότας ότι ταύτα ού δύναται ιητρική”» (Πουλάκου-Ρεμπελάκου και συν., 2008) – «και να μην επεμβαίνουμε στις περιπτώσεις που οι άρρωστοι έχουν πια τελείως νικηθεί από την αρρώστια τους, με πλήρη συνείδηση πως η Ιατρική δεν έχει τη δύναμη να κάνει το παν» (Γερούλανος, 2008) – και πιθανότατα στηριζόταν σε προ-Χριστιανικές παραδόσεις, οι οποίες πρέσβευαν ότι σε περιπτώσεις ανίατων παθήσεων, η όποια αυστηρά ιατρική παρέμβαση αποτελούσε ύβρι ενάντια στους θεούς.

Και άλλοι σημαντικοί Ιατροί της Βυζαντινής περιόδου, όπως οι Ορειβάσιος ή Οριβάσιος Περγαμηνός (325-403), Αέτιος ο Αμιδηνός (502-575), και Παύλος ο Αιγινίτης (625-690) ενστερνίσθηκαν την ίδια άποψη. Όπως και οι: Αλέξανδρος Τραλλιανός (6ος αι.), Παλλάδιος Αλεξανδρινός (6ος αι.), Θεόφιλος Πρωτοσπαθάρης (7ος αι.), Στέφανος Αθηναίος ή Αλεξανδρεύς (7ος αι.), Λέων Ιατροσοφιστής (9ος αι.), Παύλος Νικαίας (9ος αι.), Θεοφάνης Νόν(ν)ος (10ος αι.), Συμεών Σηθ ή Σηθής (11ος αι.), Νικόλαος Καλλικλής (12ος αι.), Ιερόφιλος Φιλόσοφος (12ος αι.), Νικόλαος Μυρεψός (13ος αι.) και Ιωάννης Ζαχαρίας Ακτουάριος (14ος αι.) (Σπανδάγος, 2003)



Εικόνα 4.

Ο Ιπποκράτης (με φωτοστέφανο) σε βυζαντινό χειρόγραφο του 1341-1345 μ.Χ.

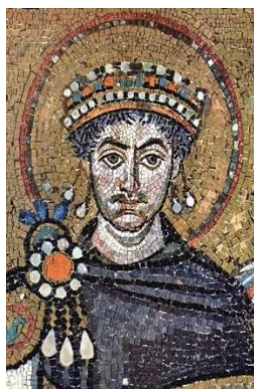
Πηγή: Cod. Grec. 2144. Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας, Παρίσι.

3. Το Βυζαντινό Δίκαιο

Στο Βυζάντιο διαπιστώνουμε εναρμόνιση των θεσμών της Πολιτείας και της Εκκλησίας, που στηρίζεται στο δόγμα «Ένα κράτος, ενιαία νομοθεσία, μια εκκλησία». Καθ' όλη τη πορεία του Βυζαντίου, η ορθή και προσήκουσα άσκηση της πολιτικής εξουσίας προϋπέθετε τον κοινό σεβασμό του θείου νόμου. Η καταστατική αυτή βάση σύγκλισης των δύο θεσμών, απέρρευε από την ένταξη του Χριστιανισμού στις θεμελιακές δομές της νέας ρωμαϊκής κοσμοθεώρησης. Έτσι, εμφανίζονται και Νόμοι οι οποίοι αναφέρονται στις ποινικές ευθύνες των ιατρών και των μαϊών. Η σχετική με την άσκηση της ιατρικής Νομοθεσία, περιέχεται στα νομικά κείμενα: «Ιουστινιάνειος Κώδικας (Codex Justinianus, Corpus Juris (ή Iuris) Civilis)», «Πανδέκτης», «Εισηγήσεις», και «Νεαράι».

Ο Ιουστινιάνειος Κώδικας (Codex Justinianus) αποτελεί σύνθεση αυτοκρατορικών νόμων από την εποχή του Αδριανού έως και του Ιουστινιανού, καθώς επίσης και μια αναθεώρηση παλαιότερων νομικών συγγραμμάτων, που είχαν εκδοθεί από Ρωμαίους αυτοκράτορες. Στόχος ήταν η θέσπιση ενός ενιαίου, αυθεντικού κώδικα, ο οποίος θα ήταν δυνατό να εφαρμοστεί ισότιμα στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, αφού μέχρι τις αρχές του βου αιώνα η οργάνωση του Ρωμαϊκού Δικαίου βρισκόταν σε χαώδη κατάσταση.

Η σπουδαιότητα του έργου, πέραν της κωδικοποίησης των νόμων του ρωμαϊκού δικαίου, έγκειται στο ότι ουσιαστικά «υπαγόρευσε» την εναρμόνιση των θεσμών Πολιτείας και Εκκλησίας. Στο έργο είναι εμφανής η επιρροή της «πολιτικής» θεολογίας της Εκκλησίας, αφού ουσιαστικά αποτέλεσε την καταστατική βάση της πολιτικής θεωρίας του Βυζαντίου, όπως αυτές κυρίως αποδόθηκαν στα διατάγματα της ΣΤ' «Νεαράς». Στα κείμενα είναι εμφανές ότι η ορθή και προσήκουσα άσκηση της πολιτικής εξουσίας προϋποθέτει τον σεβασμό του θείου νόμου. Μέσα στους νόμους του κράτους εντάσσονται πλήθος νόμων που εφαρμόζονταν στη ζωή της Εκκλησίας, με ιδιαίτερη αναφορά στους κανόνες των Οικουμενικών Συνόδων, οι οποίοι θα εφαρμόζονταν ως «τάξις νόμων». Η καταστατική αυτή βάση σύγκλισης των δύο θεσμών απέρρευε από την ένταξη του Χριστιανισμού στις θεμελιακές δομές της νέας ρωμαϊκής κοσμοθεώρησης, γι' αυτό ο Ιουστινιάνειος κώδικας θα παρέμενε το κέντρο αυτής της σύγκλισης καθ' όλη τη ζωή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Σε πολλές περιπτώσεις, ιδιαίτερα στο οικογενειακό δίκαιο, η χριστιανική επίδραση οδήγησε σε πιο ανθρωπιστικές νομικές αντιλήψεις. Από την άλλη πλευρά, η δογματική αποκλειστικότητα της χριστιανικής θρησκείας είχε ως συνέπεια να αποστρατηθούν από κάθε νομική προστασία οι ετερόδοξοι. Οι αρχές της ελευθερίας και της ισότητας των ανθρώπων, που διακηρύσσονται στο νομοθετικό έργο του Ιουστινιανού, δεν εφαρμόστηκαν στην πράξη με απόλυτη συνέπεια. Βέβαια στις υψηλές αυτές αρχές καθώς και στα χριστιανικά ιδεώδη οφείλεται η βελτίωση της θέσης των δούλων στο Ιουστινιάνειο δίκαιο, που διευκολύνει και μάλιστα συνιστά τη χειραφέτησή τους.



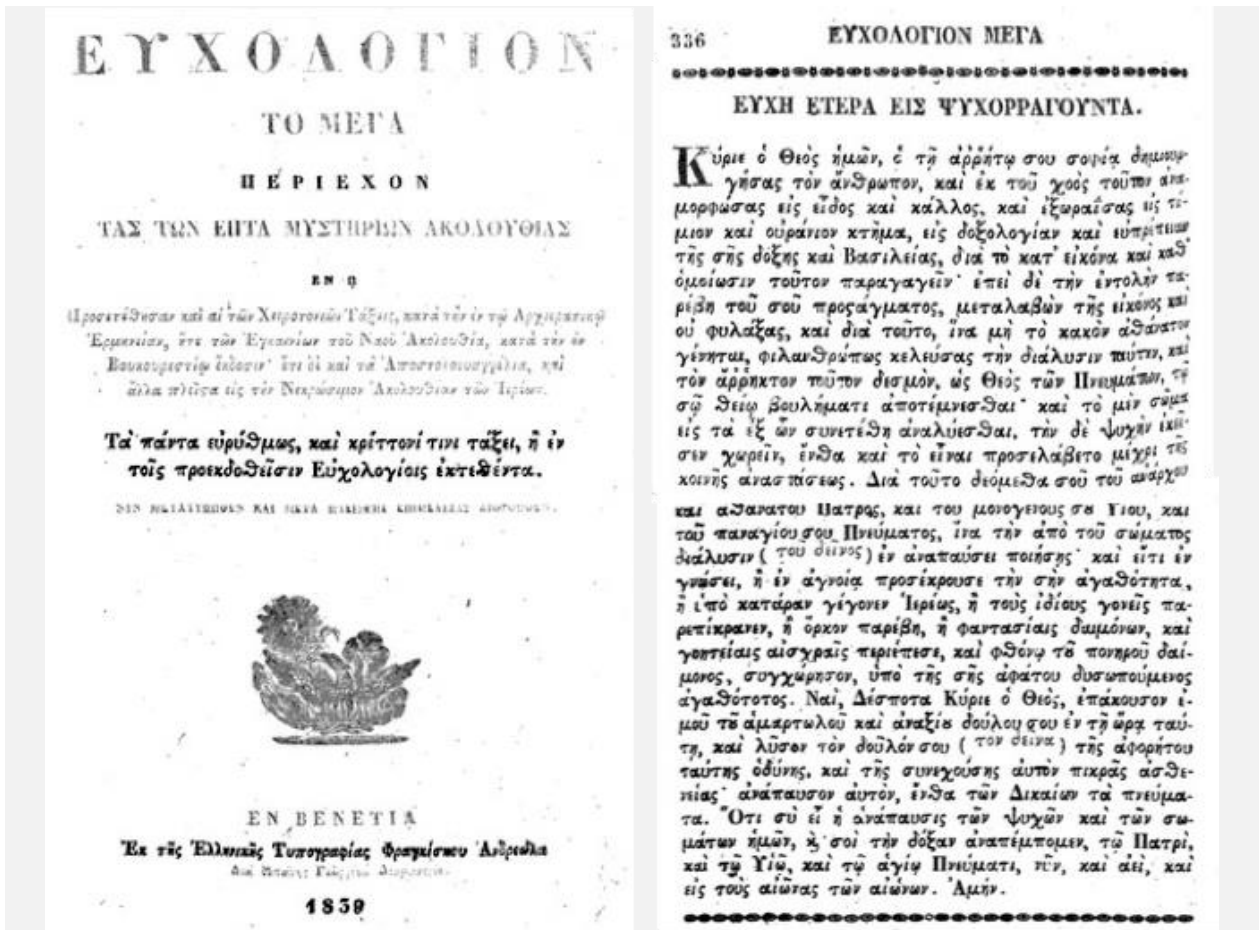
Εικόνα 5.

Αριστερά: Ιουστινιανός Α΄ ή Ιουστινιανός ο Μέγας: ψηφιδωτό από τον Ναό *San Vital* στη Ραβέννα: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Meister_von_San_Vitale_in_Ravenna.jpg (πρόσβαση 28-7-2022).

Μέσον: Πεντάτομος Ιουστινιάνειος Κώδικας, έκδοση Λυών 1536-1538. Εφορεία Αρχαιοτήτων Ευβοίας: Αρχική Σελίδα > Ψηφιακές συλλογές > Συλλογή > Ιουστινιάνειος Κώδικας (Codex Iustinianus) 4515: https://www.medievalroutes.gr/el/sylloges/antikeimena/4515_el/ (πρόσβαση 28-7-2022).

Δεξιά: Ιουστινιάνειος Κώδικας: εξώφυλλο του *Corpus iuris civilis*, έκδοση του 1583: https://www.wikiwand.com/el/Ιουστινιάνειος_Κώδικας (πρόσβαση 28-7-2022).

Το κυριότερο χαρακτηριστικό της νομοθεσίας του Ιουστινιανού είναι η ισχυρή έμφαση της απολυταρχίας του αυτοκράτορα. Στο νομοθετικό έργο του Ιουστινιανού βασίσθηκε όλη η μεταγενέστερη εξέλιξη του βυζαντινού δικαίου, ενώ η Δύση ξαναγύρισε στο ρωμαϊκό δίκαιο μόλις τον δωδέκατο αιώνα. Για τη Δύση, η επιβολή του ρωμαϊκού δικαίου, που συντελέσθηκε με τη μελέτη του *Corpus iuris civilis* τού Ιουστινιανού, άσκησε ανυπολόγιστη επίδραση στη διαμόρφωση των νομικών και πολιτικών αντιλήψεων της Δύσεως. Από τότε και ως τη σύγχρονη εποχή το ρωμαϊκό δίκαιο, με τη μορφή που του είχαν δώσει οι νομικοί του Ιουστινιανού (Εικόνα 5), αποτέλεσε το πιο σημαντικό στοιχείο στην εξέλιξη του δικαίου σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες.



Εικόνα 6.

Ευχολόγιον το Μέγα. Εν Βενετία, Εκ της Ελληνικής Τυπογραφίας Φραγκίσκου Ανδρεώλα, 1839, σελίδες 697. Αριστερά: Εξώφυλλο (λεπτομέρειες: <https://digitallibrary.academyofathens.gr/archive/item/26340>, πρόσβαση 6-8-2022). Δεξιά: Η σελίδα 336: *Ευχή εις Ψυχορραγούντα*.

4. Εκκλησιαστικά κείμενα: η *Ευχή εις Ψυχορραγούντα*

Αναφέραμε ήδη τη βιωματική σχέση που κατείχε η χριστιανική διδασκαλία στη ζωή των Βυζαντινών. Αυτή η σχέση αποτυπώνεται σε όλες τις ακολουθίες που σχετίζονται με το μυστήριο του θανάτου: Στη «Νεκρώσιμη Ακολουθία», το «Τρισάγιο» και την «Ευχή εις Ψυχορραγούντα». Στο εκκλησιαστικό λειτουργικό κείμενο «Ευχή εις Ψυχορραγούντα» διακρίνουμε ότι οι βυζαντινοί συμπληρώνουν την Ιπποκράτειο αρχή «μη εγχειρέειν τοίσι κεκρατημένοισιν» με έκκληση για ευθανασία, για ένα καλό θάνατο, όταν ο πάσχων καθίσταται ανίατος.

Για τους Βυζαντινούς, ο θάνατος ανήκε στα «ούκ εφ' ημίν» (Δαμασκηνός, 676-749· Επίκτητος, 50-138), ήταν ένα γεγονός που η έλευσή του δεν εξαρτάται από εμάς, δεν ανήκει στην εξουσία μας. Όταν εξαντλούσαν τα «εφ' ημίν», άφηναν τον άρρωστο να πεθάνει («μη εγχειρέειν», κατά την Ιπποκρατική

εντολή), λαμβάνοντας όμως μέριμνα όταν ο ετοιμοθάνατος βασανίζονταν, όταν «δεν τού έβγαине η ψυχή» (Αυρήλιος, 121-180· Βούλγαρης, 1804), να καλέσουν «τον παπά να του διαβάσει μια ευχή» (οι ρήσεις αυτές ήταν κοινός τόπος μέχρι και τη γενιά των πατεράδων μας), την «*Ευχή εις Ψυχορραγούντα*» (Τζέρπος 2007· Βάντσος, 2017· Vantsos, 2018· Βάντσος, 2020). Ιδιαίτερα αναφέρουμε το απόσπασμα από την *Ευχή* όπου ο ιερέας επικαλείται το Θεό να απελευθερώσει τον πάσχοντα από την οδύνη, επιτρέποντάς του έναν καλό θάνατο: «*Ναί, Δέσποτα Κύριε ό Θεός, έπάκουσον έμοϋ τοϋ άμαρτωλοϋ και άναξιου δούλου σου έν τή ώρα ταύτη, και λϋσον τόν δοϋλόν σου (τόν δεΐνα) τής άφορήτου ταύτης οδύνης, και τής συνεχούσης αυτόν πικρᾶς άσθeneΐας, και άνάπασσον αυτόν, ένθα τών δικαίων τά πνεύματα*» (Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2009) (Εικόνα 6).

«Σε αυτό το επιθανάτιο στάδιο η Εκκλησία δεν προσεύχεται για την παράταση της ζωής αλλά, αντιθέτως, για την ανώδυνη έλευση του θανάτου.» (Βάντσος, 2020). Η εγκατάλειψη ασθενούς κατά το «μη εγχειρέειν», δεν ήταν «παράταση της ζωής» αλλά «παράταση της διαδικασίας θανάτου», σε συντόμευση της οποίας αποσκοπεί η *Ευχή εις Ψυχορραγούντα* («οξεία, ατομική, ενεργητική αντιμεταθανασία»· Δημιολιάτης, 2018). Ο ελεήμων Θεός δεν χαίρεται με την παράταση «*τής άφορήτου ταύτης οδύνης, και τής συνεχούσης αυτόν πικρᾶς άσθeneΐας*» και παρακαλείται να εκφράσει το έλεός του συντομευόντάς την.

Και πώς η *Ευχή* αυτή μεταφράζεται στο σήμερα;

Όπως χαρακτηριστικά τονίζεται στο κείμενο που εξέδωσε η Επιτροπή Βιοηθικής της Εκκλησίας της Ελλάδος για την ευθανασία, «*ή χρήση τής ιατρικής έπεμβάσεως καλό είναι να έκτείνεται μέχρι τοϋ σημείου πού οι έπιπλοκές και τα έπιπρόσθετα προβλήματα πού δημιουργεί δέν βασανίζουν περισσότερο άπ' όσο άνακουφίζουν. Ό πόνος παραχωρεΐται από τόν Θεό· δέν πρέπει να προκαλείται ούτε να έπιτείνεται από τήν ιατρική. Η παράταση τής ζωής και η άνακούφιση από τόν πόνο πρέπει να συνεργούν στή βούληση τοϋ Θεοϋ και όχι να άποτελοϋν άυτοσκοπό*» (Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2007). Και ίσως κανένας δεν περιέγραψε καλύτερα από τους Brand & Yancey (2006) το «δώρο που κανένας δεν θέλει» (τον πόνο που «παραχωρεΐται από τόν Θεό»).

«*Υπάρχει πάλι περίπτωση που σεβασμός στον άνθρωπο σημαίνει ότι όχι απλώς του επιτρέπουμε, αλλά ακόμη και τον διευκολύνουμε να πεθάνει. Αυτό δεν σημαίνει ότι τον πεθαίνουμε, αλλά ότι προσευχόμαστε για τον θάνατό του και όχι ως συνήθως για την παράταση της ζωής του· η αγάπη μας τον προτιμά “τετελειωμένο” και όχι δοκιμαζόμενο. Η Εκκλησία προσεύχεται για τη διευκόλυνση της αναχώρησης της ψυχής (Ευχή εις Ψυχορραγούντα) γιατί γι' αυτήν είναι μεν μεγάλο δώρο η ζωή, μπορεί όμως να είναι μεγαλύτερη ευλογία ο θάνατος. (Μικρόν Ευχολόγιον, έκδ. Αποστολικής Διακονίας, 1998)*» (Νικόλαος, Μητροπολίτης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής, 2008).

Αντί επιλόγου

Αναγνωρίζοντας τους σοβαρούς κινδύνους που ελλοχεύουν όταν κάποιος επιχειρεί να συγκρίνει τα περί ευθανασίας δεδομένα μεταξύ εποχών που απέχουν μεταξύ τους αιώνες χρονικά και πολιτισμικά, επιχειρώ τη σύγκριση με σκοπό να συμβάλλω στην καλύτερη και πληρέστερη κατανόηση του θέματος στη σύγχρονη Ελλάδα.

Το Βυζάντιο χαρακτηρίζεται από: α) απουσία της βιο-ιατρικής τεχνολογίας, β) διαφορετική οικογενειακή δομή όπου τα μέλη της αναλάμβαναν το ρόλο του φροντιστή για τον πάσχοντα (πρόδρομη μορφή τής "κατ' οίκον" νοσηλείας), γ) άμεση επίδραση της χριστιανικής διδασκαλίας και παράδοσης στην καθημερινή ζωή, δ) μια «υπαρξιακή» μορφή κοινωνικότητας, και τέλος, ε) διάκριση των “ούκ εφ' ημίν” από τα “εφ' ημίν”.

Η σύγχρονη ελληνική κοινωνία, χαρακτηρίζεται από: α) Εξελιγμένα μέσα βιο-τεχνολογίας που δημιουργούν στο σύγχρονο άνθρωπο την πεποίθηση ότι η παράταση της ζωής είναι επιβεβλημένη, β) Χαλαρούς οικογενειακούς δεσμούς που εμποδίζουν πρακτικά την εθελοντική προσφορά προς τον πλησίον, γ) Νοσοκομεία και κοινωνικές δομές που ανήκουν στο Κράτος και όχι στις τοπικές κοινωνίες, δ) Αμφισβήτηση έως και εξοστρακισμό του θαύματος ως γεγονός, ε) Μια μορφή κοινωνικότητας που υπακούει αρκετές φορές σε θεσμικούς κανόνες, στ) Μια «υπαρξιακή» μορφή ατομικότητας (δικαιώματα του ατόμου, αλλά όχι και υποχρεώσεις του ατόμου), ζ) Παρανόηση και απύθμενο φόβο από την οξεία μαζική ενεργητική προθανασία των Ναζί στον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (δυσθανασία που είχε υιοθετήσει και διαστρέβλωσε τ' ωραίο τ' όνομα 'ευθανασία': το εκκρεμές του θανάτου χτύπησε κόκκινο

στην προθανασία) (Δημολιάτης, 2018), η) Διάσπαση του ενός ενιαίου θανάτου σε επιμέρους ασύγχρονους θανάτους του σωματικού Εγώ, του εγκεφάλου, του ψυχικού Εγώ, του κοινωνικού Εγώ (Σιδεράς, 2017· Δημολιάτης, 2020), θ) Χρονία μαζική ενεργητική μεταθανασία (δυσθανασία) των ημερών μας στις ΜΕΘ (μονάδες εντατικής επιβράδυνσης θανάτου στην ουσία, αν όχι μονάδες απαγόρευσης θανάτου: το εκκρεμές του θανάτου χτυπά κόκκινο στη μεταθανασία), και ι) σύγχυση των “ούκ εφ’ ημίν” και “εφ’ ημίν”, αν όχι αίσθηση ότι πια δεν υπάρχουν “ούκ εφ’ ημίν”.

Κλείνοντας, παραθέτω αποσπάσματα από πρόσφατα δημοσιευθέν κείμενο του π. Δ. Λινού (2022), που δημοσιεύθηκε στο *Ενημερωτικό Δελτίο* της Ορθόδοξης Ακαδημίας Κρήτης: «*Η ιατροποίηση του θανάτου δηλαδή το σημερινό φαινόμενο στις ανεπτυγμένες Χώρες να πεθαίνει ο ασθενής τελικού σταδίου στο Νοσοκομείο, χωρίς να υπάρχει επιστημονική ελπίδα για θεραπεία ή έστω σοβαρή παράταση της ζωής του καταδικάζεται απερίφραστα. Αυτή η σημερινή πραγματικότητα στερεί τον ίδιο, την οικογένεια και τους φίλους του από τη δυνατότητα ενός “ποιοτικού θανάτου” είτε στο σπίτι του είτε σε Μονάδες Παρηγορητικής Φροντίδας. Οι λόγοι είναι η ανθρώπινη ελπίδα για παράταση ζωής και η δυσκολία των γιατρών να κάνουν αυτή τη “δύσκολη συζήτηση” για τον επικείμενο θάνατο, να τους ενημερώσουν σωστά και να τους προτείνουν καλύτερες λύσεις εκτός Νοσοκομείων.*»

Συμπέρασμα

«*Οι ιατροί της βυζαντινής περιόδου αξιοποιούν τα έργα [των ιατρών της αρχαιότητας] με αποτέλεσμα να επισυμβεί μία φυσιολογική μετάβαση από την αρχαία ιατρική στην ιατρική της βυζαντινής περιόδου. Κατ’ αυτόν τον τρόπο η αρχαία ελληνική ιατρική παράδοση διατηρήθηκε και προστατεύθηκε από την αφάνεια.*» (Καραμπερόπουλος, 2004). Έχοντας οι Χριστιανοί απορρίψει την «εύλογον εξαγωγήν» των Στωικών, και για να μην δυσθανατά μετά την ώρα του [μεταθανατά] ο άνθρωπος (Βούλγαρης, 1804), εισήγαγαν την *Ευχή εις Ψυχορραγούντα*. Ήταν η ειδοποιός διαφορά τους από τους Ιπποκρατικούς (εγκατάλειψη ανιάτων στο τελικό στάδιο ασθενών), η προστιθέμενη αξία τους στο «πώς θα μπορούσε κάποιος να σηκώσει με γενναιότητα και ευψυχία το θάνατο» (Βούλγαρης, 1804).

Η ευθανασία, με τη σύγχρονη ευρωπαϊκή της έννοια συναντάται στο Βυζάντιο ως *Ευχή εις Ψυχορραγούντα*. Η βυζαντινή ιατρική στηρίζεται στις Ιπποκρατικές αρχές και η βυζαντινή κοινωνία έχει εν πολλοίς ενστερνισθεί και κατοχυρώσει νομικά και πρακτικά (νοσοκομεία) τις χριστιανικές αρχές περί αγάπης, φιλανθρωπίας και συμπόνιας προς τους πάσχοντες, και ιδιαίτερα τους ανιάτους, αποτρέποντας, με τα μέσα της εποχής και στο μέτρο του εφικτού, τόσο το θάνατο πριν την ώρα του (προθανασία) με την παρέμβαση του γιατρού, όσο και το θάνατο μετά την ώρα του (μεταθανασία) με την εγκατάλειψη από το γιατρό και την *Ευχή εις Ψυχορραγούντα*.

Συγκρουόμενα συμφέροντα

Δεν υπάρχουν.

Βιβλιογραφία

- Agence France-Presse (AFP). **Euthanasia: Where it’s legal in Europe**. *European Data News Hub (ednHUB)*, 18-3-2021: <https://ednh.news/euthanasia-where-its-legal-in-europe-2/> (πρόσβαση 31-7-2022).
- Brand P & Yancey P. *Pain: The Gift Nobody Wants*. Μετάφραση Αντώνης Παπαγιάννης. **Πόνος, ένα δώρο που κανένας δεν θέλει**. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2006, σελίδες 455. <https://biblionet.gr/titleinfo/?titleid=118440> (πρόσβαση 4-8-2022).
- Hackett, J. **Roger Bacon**. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Spring 2015 edition. Edward N. Zalta (ed.): <https://plato.stanford.edu/archives/spr2015/entries/roger-bacon/> (πρόσβαση 29-7-2022).
- Hippocrates of Cos. **The Oath**. Loeb Classical Library. 147: 298–299. doi:10.4159/DLCL.hippocrates_cos-oath.1923. Retrieved 6 October 2015. Στο: https://en.wikipedia.org/wiki/Hippocratic_Oath (πρόσβαση 29-7-2022)
- Lascaratos J, Poulakou-Rebelakou E, Marketos S. **Abandonment of terminally ill patients in the Byzantine era. An ancient tradition?** *J Medical Ethics* 1999, 25, 254-258. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC479219/pdf/jmedeth00004-0036.pdf> (πρόσβαση 29-7-2022).

- McEvoy P (editorial). **Euthanasia, Ethics and the Gordian Knot: is the Hippocratic Code obsolete?** Br J General Practice, 624-625, 2015, DOI: 10.3399/bjgp15X6877721 (πρόσβαση 31-7-2022)
- Vantsos, M. (2018). **The Church's Prayer on Deathbed and the Moral Reflection on Euthanasia.** *Conatus - Journal of Philosophy*, 3(2), 119–127. <https://doi.org/10.12681/conatus.19396> (access 28-7-2022).
- Αγγέλη Αικατερίνη Ζ. **Καταστροφή της ανθρώπινης ζωής κατά το “Πηδάλιον”**. Διπλωματική εργασία. Θεολογική Σχολή Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (ΕΚΠΑ), Αθήνα 2018, σελ. 84: «4.3.2. Η Ευθανασία στο “Πηδάλιον”. Στη χριστιανική Γραμματεία δεν απαντάται η λέξη “ευθανασία”. Η χριστιανική διδασκαλία δε θεωρεί τον θάνατο εφιάλτη, αλλά πύλη της αιώνιου ζωής.» <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/file/lib/default/data/2873329/theFile> (πρόσβαση 4-8-2022).
- Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος. **Μικρόν Ευχολόγιον ή Αγιασματάριον**. Έκδοση ΙΗ', Αθήνα 2009, σ. 230-231. Στο: Βάντσος (2020). Η έκδοση του 2012: <https://biblionet.gr/titleinfo/?titleid=187529> (πρόσβαση 2-8-2022).
- Αρτέμη Ειρ. **Οι Πατέρες της Εκκλησίας και η ανάπτυξη της Ιατρικής μέσα από τα εγχειρίδιά τους.** *Πάπυροι – Επιστημονικό περιοδικό* 2017, τόμος 6, σελ. 22-31. http://www.academy.edu.gr/files/02_p17_v06.pdf (πρόσβαση 29-7-2022).
- Αυρήλιος, Μάρκος (121-180 μΧ). **Τα εις εαυτόν** (γράφτηκε μεταξύ 170 και 180: https://el.wikipedia.org/wiki/Μάρκος_Αυρήλιος, πρόσβαση 5-8-2022). «Επί του ευθανατούντος ευκόλως το ψυχάριον από του σώματος εξελείπεται» (10,36,1) = «σε αυτόν που έχει έναν εύκολο θάνατο, εύκολα βγαίνει η ψυχή από το σώμα». Στο: Αβαγιανού Αφροδίτη Α. «"Ευθάνατος θάνατος": Το "καλώς θανείν" στην αρχαία Ελλάδα». Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, «Ευθανασία: η σημαντική του “καλού” θανάτου», επιμέλεια Ελένη Γραμματικοπούλου, Αθήνα 2000: 36: <https://helios-eie.ekt.gr/EIE/handle/10442/8373> (πρόσβαση 5-8-2022).
- Βάντσος Μ. **Η ευχή της Εκκλησίας εις ψυχορραγούντα και ο ηθικός προβληματισμός για την ευθανασία.** 1ο Διεπιστημονικό Συμπόσιο "Πότε Πρέπει να Πεθαίνουμε; (ΠΠΠ)", Ιωάννινα 28-30 Απριλίου 2017: <https://www.youtube.com/watch?v=3rrSAXJvi00> 5:08 / 17:34.
- Βάντσος Μ. **Η ευχή της Εκκλησίας εις ψυχορραγούντα και ο ηθικός προβληματισμός για την ευθανασία.** *Αγία Γραφή και Πολιτισμός. Τιμητικός τόμος στον Καθηγητή Χρήστο Κ. Οικονόμου*. Έκδοση: Κέντρο Μελετών Ι. Μ. Κύκκου. Θεσσαλονίκη - Λευκωσία 2020. Τομ. Β': Θεολογικές Μελέτες, σ. 15-25. <https://www.academia.edu/42705440> (πρόσβαση 28-7-2022).
- Βελλής Γ. **Η Ευθανασία από τη σκοπιά του Ποινικού Δικαίου.** http://www.bioethics.org.gr/03_dVel.html (πρόσβαση 29-7-2022). Ομιλία στην Ημερίδα «Ευθανασία» που οργάνωσε η Επιτροπή Βιοηθικής της Εκκλησίας της Ελλάδος στις 17-5-2002. https://imml.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=2663:bio-hmer-omil-eythanasia-2&catid=193:menu-omilies-sem&Itemid=982 (πρόσβαση 29-7-2022).
- Βούλγαρης, Ευγένιος. **Διατριβή περί Ευθανασίας**. 3^η έκδοση, μφ-επιμ Γιάνης Δημολιάτης, Μανώλης Γαλανάκης. Εξάντας 2005, σελίδες 248: https://biblionet.gr/titleinfo/?titleid=116165&return_url. Σελίδα 101: «ο μόνος καρπός που στέργω ν' απολαύσω [...] είναι όχι το ΝΑ ΠΕΘΑΝΩ, αλλ' όταν έρθει το πεπρωμένο, που περιμένο γαλήνια κι ατάραχα, ΝΑ ΚΑΛΟΠΕΘΑΝΩ (ΕΥΘΑΝΑΤΗΣΩ).» 103: «Ούτε να ΚΑΚΟΠΕΘΑΙΝΕΙ (ΔΥΣΘΑΝΑΤΑ) ο άνθρωπος, ούτε πάλι να ΠΕΘΑΙΝΕΙ ΠΡΙΝ ΤΗΝ ΩΡΑ ΤΟΥ (ΠΡΟΘΑΝΑΤΑ), αλλά να ΚΑΛΟΠΕΘΑΙΝΕΙ (ΕΥΘΑΝΑΤΑ)» (τα κεφαλαία του Βούλγαρη) = ούτε να πεθαίνει μετά την ώρα του (μεταθανατά), ούτε πάλι να πεθαίνει πριν την ώρα του (προθανατά), αλλά να πεθαίνει στην ώρα του (ευθανατά). Για την κατά Βούλγαρη σημασία των όρων ‘δυσθανατά’ (‘μεταθανατά’), ‘προθανατά’, ‘ευθανατά’, βλ. Παράρτημα 9 Σημειώσεις των μεταφραστών: {35}. 1^η έκδοση: Πετρούπολη 1804: <https://ppp.conf.uoi.gr/wp-content/uploads/2016/10/1804.pdf>. 2^η έκδοση: Αθήνα 1846: <https://ppp.conf.uoi.gr/wp-content/uploads/2016/10/1846.pdf>. Πρόσβαση 7-8-2022.
- Γαλανάκης Μ. **Η θέση της “Διατριβής περί Ευθανασίας” στη συζήτηση περί Ευθανασίας.** Στο: Ευγένιος Βούλγαρης, *Διατριβή περί Ευθανασίας*. 3^η έκδοση, Εξάντας, 2005, σελ. 51.
- Γερούλανος Σ. **Χαιρετισμός.** *Πρακτικά Δημερίδας με θέμα «Προτελεύτια Διλήμματα»*, Αθήνα 2008, σελ. 2. Το απόσπασμα από το *Περί Τέχνης* του Ιπποκράτη σε μετάφραση Δημήτρη Λυπουρλή. Η ιστοσελίδα της διημερίδας www.endoflifedilemmas.gr δεν λειτουργεί (30-7-2022). Ανάκτηση από: <https://drive.google.com/file/d/1ODjpXsgba63OmOSiOdkYbWJin-VgvAY-/view?usp=sharing>.
- Γερούλανος Στέφανος Ι. **Πότε Πρέπει να Πεθαίνουμε; Η απάντηση των αιώνων. Στην ιστορία, το εκκρεμές της ευθανασίας ταλαντώνεται μεταξύ των δύο άκρων.** *Αρχ Ελλ Ιατρ*, 33 (Συμπληρωματικό τεύχος 1) 2016, 39-46: <https://www.mednet.gr/archives/2016-sup/39per.html> (πρόσβαση 29-7-2021).

- Δαμασκηνού, Αγίου Ιωάννου (676-749 μΧ). *Ἐκδόσεις ακριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*: Κεφάλαιο 40: Περί των γινομένων: «Τῶν γινομένων τὰ μὲν εἰσιν ἐφ' ἡμῖν, τὰ δὲ οὐκ ἐφ' ἡμῖν.» = «Ἀπ' αὐτὰ που συμβαίνουν, ἄλλα εξαρτῶνται ἀπὸ μας καὶ ἄλλα ὄχι.» Απόδοση: Αρχιμανδρίτης Δωρόθεος Πάπαρης. http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/paterikon/iwannhs_damaskhnos_ekdosis_akribhs.htm (πρόσβαση 3-8-2022). [Ἐπαναλαμβάνει 6-7 αἰῶνες ἀργότερα τὴ φράση τοῦ Ἐπίκτητου σχεδὸν αὐτολεξεῖ.]
- Δημολιάτης Γιάνης. **Γιατί ἡ Ἐκκλησία δὲν μπορεῖ νὰ μὴν προμαχεῖ ὑπὲρ τῆς εὐθανασίας**. Στο: *Ἡ ζωὴ πρὶν τὸν θάνατο: Ἐὐ ζῆν καὶ εὐ θνήσκειν*. Πρακτικά 2ου Διεπιστημονικοῦ Συμποσίου “Πότε Πρέπει νὰ Πεθαίνουμε (ΠΠΠ)”, Ὀρθόδοξος Ἀκαδημία Κρήτης, 29/3-1/4/2018. <https://www.oac.gr/articlefiles/i-zoi-prin-to-thanato-praktika2.pdf> (πρόσβαση 4-8-2022).
- Δημολιάτης Γιάνης. **Πότε Πρέπει νὰ Πεθαίνουμε; (ΠΠΠ)**. Στο: Μιχάλης Ηγουμενίδης (επιμ). Βασικὴ Βιοηθική: *Δεοντολογία - Νομοθεσία γιὰ επαγγελματίες υγείας*. Broken Hill Publishers, Λευκωσία 2020: 167-191. <https://drive.google.com/file/d/1qJaYDUWEsLCR37-uYje6s5YP1U8bA-8/view?usp=sharing> (πρόσβαση 7-8-2022).
- Ἐπίκτητος (50-138 μΧ). *Ἐγχειρίδιον*. Μετάφραση, προλεγόμενα: Ἀρ. Καμπάνης: «1.1 Τῶν ὄντων τὰ μὲν ἐστὶν ἐφ' ἡμῖν, τὰ δὲ οὐκ ἐφ' ἡμῖν.» = «Ἐκ τῶν πραγμάτων ἄλλα μὲν εἶνε εἰς τὴν ἐξουσίαν-μας, ἄλλα πάλιν δὲν εἶνε.» <https://www.mikrosapoplous.gr/epictetus/e1.html> (πρόσβαση 3-8-2022).
- Ζορμπάς Κωνσταντῖνος, Γενικός Διευθυντής τῆς Ὀρθοδόξου Ἀκαδημίας Κρήτης (ΟΑΚ). **Χαιρετισμός** στο 2^ο Διεπιστημονικό Συμπόσιο Πότε Πρέπει νὰ Πεθαίνουμε (ΠΠΠ) “Ἡ ζωὴ πρὶν τὸν θάνατο: εὐ ζῆν καὶ εὐ θνήσκειν”, ΟΑΚ 29-3-2018. <https://www.oac.gr/articlefiles/i-zoi-prin-to-thanato-praktika2.pdf> (πρόσβαση 6-8-2022).
- Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἐπίσημα Κείμενα Βιοηθικῆς, Ἀθήνα 2007, ἀρθρο 48, σ. 45-46
- Ἱερόθεος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου καὶ Αγίου Βλασίου: «Για τὴν Ἐκκλησία, εὐθανασία σημαίνει [νὰ ἔχομε] καλὸ θάνατο· καὶ εἶναι αὐτὸ τὸ ὁποῖο ψάλλομε, λέμε καὶ παρακαλοῦμε τὸ Θεὸ κάθε φορὰ που τελοῦμε ὁποιαδήποτε ακολουθία: “Χριστιανὰ τὰ τέλη τῆς ζωῆς ἡμῶν, ἀνώδυνα, ἀνεπαίσχυντα, εἰρηνικά, καὶ καλὴν ἀπολογίαν”», 4^ο λεπτὸ τῆς εἰσήγησής του «**Εὐθανασία καὶ Δυσθανασία ἀπὸ Ἐκκλησιαστικῆς πλευρᾶς**» στὴ Συζήτηση Στρογγυλῆς Τράπεζας «*Τὸ δίλημμα ἀνάμεσα στὴ ζωὴ καὶ τὸ θάνατο*», Ἐταιρεία Ἑπειρωτικῶν Μελετῶν καὶ Σχολῆ Ἐπιστημῶν Υγείας Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, 8-2-2017, http://www.ehm.gr/activities_2017.php (πρόσβαση 4-8-2022). Αναφέρεται στο: Δημολιάτης (2018).
- Καραμπερόπουλος Δημ. «**Βυζαντινὴ Θεραπευτικὴ**». Πρακτικά Συνεδρίου “*Βυζάντιο-Βενετία-Νεώτερος Ἑλληνισμός. Μία περιπλάνηση στὸν κόσμον τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης*”, 7-9 Νοεμβρίου 2003, Ἐθνικὸ Ἴδρυμα Ἑρευνῶν. Ἀθήνα 2004, σ-σ 91-100: <http://www.karaberopoulos.gr/el/arthra-anakoinwseis/buzantini-therapeutikh-iatrikh-oreivasios-nemesios-aetios/> (πρόσβαση 4-8-2022).
- Κεσελόπουλος Ανέστης (ομότιμος Καθηγητὴς Θεολογίας Α.Π.Θ., Καθηγητὴς Πανεπιστημίου Λευκωσίας.) «**Στὸ τέλος τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς – Ἡ εὐθανασία**». *Πεμπτοῦσια*, 7-6-2013: <https://www.pemptousia.gr/2013/06/sto-telos-tis-anthropinis-zois-i-efthana/> (πρόσβαση 31-7-2022). [Οἱ σελίδες 162-183 τοῦ: Ανέστης Γ. Κεσελόπουλος. *Ἐκ τοῦ θανάτου εἰς τὴν ζωὴν: Θεολογικὴ προσέγγιση στὶς προκλήσεις τῆς βιοηθικῆς*. Ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, 2003: <https://biblionet.gr/titleinfo/?titleid=86116>, πρόσβαση 31-7-2022.]
- Λινὸς Δ. **Ἡ ἀξία τοῦ Θανάτου**. *Διάλογοι Καταλλαγῆς*, περιοδικὸ Ὀρθοδόξου Ἀκαδημίας Κρήτης, περίοδος Γ, τεύχος 27, σ-σ 1-4, Ἀπρίλιος-Ἰούνιος 2022. <https://www.oac.gr/el/> > ἀναζήτηση “*διάλογοι καταλλαγῆς*” (πρόσβαση 31-7-2022).
- Μαθιουδάκης Γεώργιος Α. Στο: «**ΕΥΘΑΝΑΣΙΑ - ἡ διαχείριση τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου - Ἡ εὐθανασία στὴν ἱστορικὴ διαδρομὴ τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας**». *Θεματολόγιο Πνευμονολογίας*: <http://respi-gam.net/node/4754> (πρόσβαση 7-8-2022): «Ἡ ἀσκούμενη ἱατρικὴ κατὰ τὸν βυζαντινὸ μεσαῖωνα εἶναι οὐσιαστικῶς ἡ ἱπποκρατικὴ ἱατρικὴ ἐμπλουτισμένη με τὰ κηρύγματα ἀγάπης τῆς χριστιανικῆς θρησκείας.» Χωρὶς ἡμερομηνία ἀνάρτησης (ἡ τελευταία χρονολογία ὁποῦδήποτε στὸ ἀρθρο: 2006)· δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι 2008 ἢ μεταγενέστερη, καθὼς ἡ 363 σελίδων μονογραφία τοῦ «*Εὐθανασία*» τιμήθηκε με τὸ βραβεῖο τοῦ Γεροουλάνειου Ἰδρύματος τῆς Ἰατρικῆς Ἐταιρείας Ἀθηνῶν στὸ Πανελλήνιο Ἰατρικὸ Συνέδριο 2008: <http://respi-gam.net/node/5038> καὶ <http://respi-gam.net/node/4748> (πρόσβαση 7-8-2022).
- Μαργαρίτης Μ. **Ἡ εὐθανασία**. *Ἑλληνικὴ Δικαιοσύνη* 5/2000, σ-σ 1221-1232. <https://www.sakkoulas-online.gr/subscriptions/required/df4540056c0d2d2e1812/> (πρόσβαση 31-7-2022).
- Μουτζάλη Αφέντρα Γ. **Ἰατροί, εὐαγγῆ ἰδρύματα καὶ περίθαλψη ἀσθενῶν στὸ Βυζάντιο**. *Ἀρχαιολογία καὶ Τέχνες* 2001, 81, 102-108: <https://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/81-10.pdf> (πρόσβαση 28-7-2022).

- Μπαμπινιώτης Γ. **Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας**. 5η έκδοση, 2019, Αθήνα, Κέντρο Λεξικολογίας:
<https://biblionet.gr/titleinfo/?titleid=240562> (πρόσβαση 29-7-2022).
- Νικόλαος, Μητροπολίτης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής. «**ΜΕΘ – Στο μεθόριο της ζωής και του θανάτου**». Πανελλήνιο Συνέδριο Εντατικής Θεραπείας πριν τις 26-5-2008. Στο: *Πρακτικά Δημερίδας με θέμα «Προτελεύτια Διλήμματα*», Αθήνα 26-27 Μαΐου 2008, σελ. 14-20. Η ιστοσελίδα της διημερίδας www.endoflifedilemmas.gr δεν λειτουργεί (5-8-2022). Ανάκτηση από: <https://drive.google.com/file/d/1ODjpXsgba63OmOSiOdkYbWJin-VgvAY-/view?usp=sharing>.
- Πουλάκου-Ρεμπελάκου Ε., Παντελεάκος Γ., Τσιάμης Κ. **Τελετουργική εγκατάλειψη ασθενών στην επιθανάτια κλίνη κατά τη Βυζαντινή Περίοδο**. *Πρακτικά Δημερίδας με θέμα «Προτελεύτια Διλήμματα*», Αθήνα 2008, σελ. 21-23. Η ιστοσελίδα της διημερίδας www.endoflifedilemmas.gr δεν λειτουργεί (30-7-2022). Ανάκτηση (30-7-2022) από: <https://drive.google.com/file/d/1ODjpXsgba63OmOSiOdkYbWJin-VgvAY-/view?usp=sharing>.
- Σιδεράς Δ. **Τα Εγώ μας: γέννηση, θάνατος, αθανασία**. 1^ο Διεπιστημονικό Συμπόσιο **Πότε Πρέπει να Πεθαίνουμε** (ΠΠΠ), Ιωάννινα 28-30 Απρ 2017: <https://ppp.conf.uoi.gr/>. Συνεδρία «Σ3. Ο προγραμματισμένος θάνατος». Βίντεο: <https://www.youtube.com/watch?v=BH1cBCwXgsk> 17:09. Επίσης: **Το αισθητό Εγώ μου, το νοητό Εγώ μου, και το κοινωνικό Εγώ μου: Η γέννησή τους και ο θάνατός τους**. Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής 2016, 33 (συμπληρωματικό τεύχος 1), σελ. 66-70: <https://www.mednet.gr/archives/2016-sup/66per.html> (πρόσβαση 6-8-2022).
- Σπανδάγος Βασίλειος. **Η Ιατρική του Βυζαντίου**. *ΑΕΡΟΠΟΣ*, τεύχος 51, Σεπ-Οκτ 2003: <https://www.politeianet.gr/magazines/-periodika-aeropoulos-teuchos-51-septembrios-oktobrios-2003-33123> (κείμενο μη διαθέσιμο). Κείμενο όπως δημοσιεύεται σε 4 ιστοσελίδες: *Ενωμένη Ρωμηοσύνη* (28-5-2013) <https://enromiosini.gr/arthrografia/η-ιατρικη-του-βυζαντιου/>, *Αρχαία Ελληνικά* (21-1-2017) <https://arxaia-ellinika.blogspot.gr/2017/01/iatriki-tou-byzantiou.html>, *Ολυμπία* (14-2-2018, αναπαραγωγή από ιστοσελίδα *Αρχαία Ελληνικά*) <https://www.olympia.gr/882098/ellada/i-iatriki-tou-vyzantiou/>, *Απολογητής* (δεν εντοπίστηκε ημερομηνία) https://www.apologitis.com/gr/ancient/byz_iatriki.htm - **IATRIKH BYZANTIO**. Πρόσβαση σε όλες τις ιστοσελίδες 30-7-2022.
- Σπυρόπουλος Φ, Καρναχωρίτη Ι. **Ευθανασία: Παρουσίαση πορισμάτων έρευνας Εργαστηρίου Ποινικών και Εγκληματολογικών Ερευνών Νομικής ΕΚΠΑ**. *Crime Times*, τεύχος 12, Απρίλιος 2020. <https://www.crimetimes.gr/ευθανασία-παρουσίαση-πορισμάτων-έρε/> (πρόσβαση 29-7-2022). [παρουσίαση έρευνας που δημοσιεύτηκε το 2008: https://drive.google.com/file/d/1klofwByo_aQILD8JMR9hk6-MduYjXFFG/view?usp=sharing, πρόσβαση 7-8-2022]
- Στυλιανίδου Σ. Π. **Η ευθανασία και η θέση της Ιατρικής και της Εκκλησίας**. *Ιατρικά Θέματα* 67, 16-19, 2014. <https://isth.gr/wp-content/uploads/2021/06/isth67.pdf> (πρόσβαση 4-8-2022). «Η Ορθόδοξη Εκκλησία πιστεύει στην ευθανασία υπό τη γνήσια έννοια της» (προτελευταία παράγραφος).
- Συγκούνης Χρήστος. **Η ευθανασία ως πρόβλημα του ποινικού δικαίου**. Διδακτορική Διατριβή, ΑΠΘ Νομική Σχολή, Θεσσαλονίκη 2014. <https://ikee.lib.auth.gr/record/135346?ln=el> (πρόσβαση 31-7-2022).
- Τζέρπος Δημήτριος. **Η ώρα του θανάτου και η ακολουθία εις ψυχορραγούντα**. *Συμβολή στη μελέτη του βυζαντινού ευχολογίου*, Αθήνα 2007, σ. 34-45. <http://www.sudoc.abes.fr/cbs//DB=2.1/SET=1/TTL=1/CLK?IKT=1016&TRM=H+Ωρα+του+θανάτου+και+η+Ακολουθία+εις+ψυχορραγούντα> και https://books.google.gr/books?id=NfkuygAACAAJ&source=gbs_ViewAPI&redir_esc=y (πρόσβαση 29-7-2022).
- Χουζούρη Κατερίνα. **Θέλω νά μιλήσω γιά τόν άγιο Βασίλειο**. *Κύριος Ίησοϋς Χριστός-Υπεραγία Θεοτόκος* 1-1-2014: <https://www.hristospanagia.gr/θέλω-νά-μιλήσω-για-τόν-άγιο-βασίλειο/> (πρόσβαση 31-7-2022)
- Χριστόδουλος, Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος: «**Εκκλησία και το πρόβλημα της ευθανασίας**». Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, Επιτροπή Βιοηθικής, Επιστημονικό Συμπόσιο "Ευθανασία", Νοσοκομείο Παπαγεωργίου, Θεσσαλονίκη, Παρασκευή 17-5-2002, εναρκτήρια συνεδρία 17:30-20:00, http://www.bioethics.org.gr/03_dMac.html (πρόσβαση 4-8-2022).